

भारतीय लोकशाहीतील राजकीय पक्षांचा प्रभाव

सतिश प्रल्हाद शहारे

सहाय्यक प्राध्यापक

स्व. निर्धनराव पाटील वाघाये कला व विज्ञान महाविद्यालय

चोपा ता. गोरगाव, जिल्हा गोंदिया

सारांश:

भारतीय लोकशाहीमध्ये राजकीय पक्ष महत्त्वाची भूमिका बजावतात, राज्य आणि लोक यांच्यात मध्यस्थ म्हणून काम करतात. १९४७ मध्ये भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर, देशाचा राजकीय परिदृश्य एका पक्षाकडून विविध आणि स्पर्धात्मक बहु-पक्षीय प्रणालीमध्ये विकसित झाला आहे. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस (INC) ने सुरुवातीच्या दशकात राजकीय वर्चस्व राखले, परंतु विरोधी पक्ष आणि प्रादेशिक शक्तींच्या उदयामुळे युतीच्या राजकारणाकडे वळले. हा अध्ययन भारतीय लोकशाहीतील राजकीय पक्षांची भूमिका आणि प्रभाव तपासतो, निवडणूक प्रक्रिया, प्रशासन, धोरण तयार करणे आणि सामाजिक-राजकीय घडामोडींवर त्यांचा प्रभाव यावर लक्ष केंद्रित करतो. भारतीय जनता पक्ष (भाजप) आणि द्रविड मुन्नेत्र कळघम (DMK), ऑल इंडिया तृणमूल काँग्रेस (AITC), आणि समाजवादी पार्टी (SP) यांसारख्या प्रादेशिक पक्षांच्या उदयासह भारताच्या राजकीय उत्क्रांतीचे महत्त्वाचे टप्पे हे संशोधन शोधते. युनायटेड प्रोग्रेसिव्ह अलायन्स (यूपीए) आणि नॅशनल डेमोक्रेटिक अलायन्स (एनडीए) यांसारख्या आघाडीच्या धोरण आणि प्रशासनावर होणाऱ्या परिणामांचे विश्लेषण करून, युती सरकारकडे होणाऱ्या बदलाचे परीक्षण करते. निवडणूक सुधारणा, संस्थात्मक बळकटीकरण आणि अधिक राजकीय उत्तरदायित्वाची गरज लक्षात घेऊन लोकशाही अखंडता राखण्यासाठी राजकीय पक्षांचे महत्त्व या अध्ययनात अधोरेखित करण्यात आले आहे.

मुख्य शब्द: राजकीय पक्ष, भारतीय लोकशाही, निवडणुका, शासन, निवडणूक कल

परिचय:

भारत, जगातील सर्वात मोठी लोकशाही, एक जटिल बहु-पक्षीय प्रणाली आहे ज्याने १९४७ मध्ये स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून त्याच्या राजकीय आणि प्रशासनाच्या परीदृश्यावर लक्षणीय प्रभाव पाडला आहे. राजकीय पक्षांनी देशाच्या लोकशाही चौकटीला आकार देण्यात, निवडणूक निकाल, धोरणात्मक निर्णय आणि शासन संरचना ठरवण्यात मध्यवर्ती भूमिका बजावली आहे. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस (INC) च्या सुरुवातीच्या वर्चस्वापासून विरोधी पक्ष, प्रादेशिक शक्ती आणि युती सरकारच्या उदयापर्यंत भारतातील राजकीय पक्षांची उत्क्रांती वेगवेगळ्या टप्प्यांद्वारे चिन्हांकित केली गेली आहे.

भारतीय लोकशाहीची सुरुवातीची वर्षे भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस च्या वर्चस्वाने वैशिष्ट्यीकृत होती, ज्याने राष्ट्र उभारणी, आर्थिक नियोजन आणि धोरणात्मक सुधारणांच्या महत्त्वपूर्ण टप्प्यांतून देशाचे नेतृत्व केले. तथापि, १९६० च्या दशकात, स्वतंत्र पक्ष, भारतीय जनसंघ, आणि भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष या विरोधी पक्षांनी काँग्रेसच्या वर्चस्वाला आव्हान देण्यास सुरुवात केली. १९६७ च्या सार्वत्रिक निवडणुकांनी एक टर्निंग पॉइंट म्हणून चिन्हांकित केले, कारण राज्य पातळीवर अनेक बिगर-काँग्रेस सरकारे उदयास आली. १९७७ च्या सार्वत्रिक निवडणुकांसह हा कल चालू राहिला जेव्हा जनता पक्षाने आणीबाणीच्या कालावधीनंतर (१९७५-१९७७) भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचा पराभव केला.

१९८९ नंतरच्या काळात एकल-पक्षीय वर्चस्व कमी झाले आणि युतीच्या राजकारणाचा उदय झाला, ज्यामुळे राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी (NDA) आणि संयुक्त पुरोगामी आघाडी (UPA) सारख्या आघाड्या तयार झाल्या. या टप्प्याने मोठे राजकीय प्रतिनिधित्व आणले परंतु प्रशासनामध्ये गुंतागुंत निर्माण झाली, कारण युती भागीदारांमध्ये अनेकदा परस्परविरोधी हितसंबंध आणि धोरण प्राधान्ये होते. द्रविड मुन्नेत्र कळघम (DMK), ऑल इंडिया तृणमूल काँग्रेस (AITC), बहुजन समाज पार्टी (BSP) आणि समाजवादी पार्टी (SP) सारख्या प्रादेशिक पक्षांनी स्थानिक आणि जाती-आधारित मुद्द्यांना आवाज देऊन भारतीय राजकारणाला आकार दिला. संशोधनाची उद्दिष्टे:

- 1) भारतीय लोकशाहीला आकार देण्यासाठी राजकीय पक्षांची भूमिका आणि प्रभावाचे विश्लेषण करणे.
- 2) भारतातील राजकीय पक्षांच्या ऐतिहासिक उत्क्रांतीचे परीक्षण करणे.
- 3) निवडणूक प्रक्रियेतील राजकीय पक्षांच्या भूमिकेचे विश्लेषण करणे.
- 4) राज्यकारभार आणि धोरण-निर्धारणावर राजकीय पक्षांच्या प्रभावाचे मूल्यांकन करणे.
- 5) भारतीय लोकशाहीतील प्रादेशिक पक्षांच्या भूमिकेचा अध्ययन करणे.
- 6) भारतीय लोकशाहीतील राजकीय पक्षांसमोरील आव्हानांचे मूल्यमापन करणे.

साहित्य समीक्षा:

भारतीय लोकशाहीला आकार देण्यासाठी राजकीय पक्षांच्या भूमिकेचे विद्वानांनी विस्तृत विश्लेषण केले आहे. कोठारी (१९६४) यांनी "काँग्रेस सिस्टीम" ची संकल्पना मांडली, ज्यात भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस (INC) ने स्वातंत्र्याच्या सुरुवातीच्या काळात विविध हितसंबंधांना सामावून घेऊन वर्चस्व कसे राखले हे स्पष्ट केले. ब्रास (१९९७) ने एकल-पक्षीय व्यवस्थेकडून खंडित, बहु-पक्षीय लोकशाहीकडे संक्रमणाचा शोध लावला. पक्षीय राजकारणातील निवडणुकीच्या भूमिकेचा अभ्यास रुडॉल्फ अँड रुडॉल्फ (१९८७) यांनी In Pursuit of Lakshmi मध्ये केला होता, ज्यात निवडणुकीचा कल आर्थिक धोरणांशी जोडला होता. यादव आणि पळशीकर (२००३) यांनी भारतीय राज्यांमधील काँग्रेसच्या वर्चस्वातून स्पर्धात्मक पक्ष व्यवस्थेकडे होणारे बदल अधोरेखित केले. युतीच्या राजकारणाच्या उदयाचे विश्लेषण सरतोरी (१९७६) यांनी त्यांच्या पक्षप्रणालीवरील सैद्धांतिक कार्यात केले होते, तर छिब्बर आणि कोलमन (२००४) यांनी प्रादेशिक पक्षांच्या उदयावर संघराज्यवादाचा कसा प्रभाव पडतो याचे परीक्षण केले. वॉलेस आणि रॉय (२००७) यांनी २००४ नंतर भारतातील युती शासनाचा शोध लावला. धोरण-निर्धारणाच्या संदर्भात, जेनकिन्स (१९९९) यांनी आर्थिक सुधारणांमध्ये राजकीय पक्षांच्या भूमिकेचे विश्लेषण केले, तर कोहली (२००१) यांनी लोकशाही संस्थांवर त्यांचा प्रभाव तपासला. राजकीय भ्रष्टाचार आणि गुन्हेगारीकरणाची आव्हाने मनोर (१९९५) आणि वैष्णव (२०१२) यांनी अधोरेखित केली होती, ज्यामध्ये पैसा आणि स्नायूंच्या शक्तीने निवडणुका कशा आकारल्या जातात हे दाखवून दिले. निवडणूक सुधारणांच्या संदर्भात, मेहता (२००६) यांनी राजकीय पक्षांद्वारे निर्माण केलेल्या प्रशासनाच्या आव्हानांवर भर दिला आणि गौडा आणि श्रीधरन (२०१२) यांनी राजकीय स्थिरता सुनिश्चित करण्यासाठी संस्थात्मक बदलांच्या गरजेवर चर्चा केली. एकत्रितपणे, हे अध्ययन राजकीय पक्षांनी भारतीय लोकशाहीला कसे आकार दिले आहे याची सर्वसमावेशक समज प्रदान करते, तसेच प्रमुख आव्हाने आणि सुधारणांच्या गरजा देखील अधोरेखित करतात.

संशोधन पद्धती:

हे संशोधन भारतीय लोकशाहीतील राजकीय पक्षांच्या प्रभावाचे परीक्षण करते. हे ऐतिहासिक कल, पक्षाची गतिशीलता आणि शासन, निवडणुका व धोरण-निर्मितीवर त्यांचा प्रभाव यांचे विश्लेषण करण्यासाठी दुय्यम समंक स्रोत वापरते. हा अध्ययन राजकीय टप्प्यांची तुलना करतो, मुख्य विषय ओळखतो आणि भ्रष्टाचार व निवडणूक सुधारणांचे परीक्षण करतो.

भारतीय लोकशाहीत राजकीय पक्षांचा प्रभाव:

१९४७ मध्ये स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून भारताची राजकीय पक्ष प्रणाली लक्षणीयरीत्या विकसित झाली आहे. काँग्रेस पक्षाचे सुरुवातीला राजकारणावर वर्चस्व होते, परंतु राजकीय अस्थिरतेमुळे आघाडी सरकारे उदयास आली. १९९० च्या दशकात द्रविड मुन्नेत्र कळघम (DMK), ऑल इंडिया तृणमूल काँग्रेस (AITC), आणि समाजवादी पार्टी (SP) सारख्या प्रादेशिक पक्षांचा उदय झाला, ज्यामुळे राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी (NDA) आणि संयुक्त पुरोगामी आघाडी (UPA) सारख्या आघाड्यांखाली युतीच्या राजकारणावर वर्चस्व निर्माण झाले.

राजकीय पक्षांनी विचारधारा, जात, धर्म आणि प्रादेशिक अस्मितेवर आधारित मतदारांना एकत्रित करण्यात मध्यवर्ती भूमिका बजावली आहे. काँग्रेसने सुरुवातीला धर्मनिरपेक्षता आणि समाजवादाचा पुरस्कार केला, तर भारतीय जनता पक्षाने (भाजप) हिंदुत्व आणि आर्थिक सुधारणांवर आपला पाया तयार केला. प्रादेशिक पक्षांनी राज्य-विशिष्ट मुद्दे, जातीय राजकारण आणि भाषिक अस्मिता यावर आधारित मतदारांना एकत्र केले. अनुदान, आरक्षणे आणि कल्याणकारी योजनांसह लोकप्रतिनिधी आश्वासनांमुळे निवडणुका अनेकदा गाजल्या.

१९८० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात एकल-पक्षीय राजवट नष्ट झाल्यानंतर युतीचे राजकारण भारतात रूढ झाले. १९८९ ते १९९९ दरम्यान, भारताने अनेक अल्पायुषी सरकारे पाहिली, परंतु १९९९ ते २००४ पर्यंत, वाजपेयींच्या नेतृत्वाखालील राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी (NDA) सरकारने स्थिरता दिली, त्यानंतर मनमोहन सिंग यांच्या नेतृत्वाखालील संयुक्त पुरोगामी आघाडी (UPA) सरकारे (२००४-२०१४) आली. युतीच्या राजकारणामुळे राष्ट्रीय पक्षांना प्रादेशिक मित्रपक्षांशी वाटाघाटी करण्यास भाग पाडले जाते, ज्यामुळे अनेकदा धोरणात्मक तडजोड होते.

१९९१ मध्ये काँग्रेसच्या नेतृत्वाखालील नरसिंह राव सरकारने उदारीकरण आणले आणि वाजपेयी सरकारने पायाभूत सुविधा, दूरसंचार आणि खाजगीकरणावर लक्ष केंद्रित करून भारताची आर्थिक धोरणे तयार करण्यात राजकीय पक्षांनी निर्णायक भूमिका बजावली. यूपीएने मनरेगा आणि माहितीचा अधिकार (आरटीआय) कायदा (२००५) आणल्याने कल्याणकारी धोरणांनाही महत्त्व प्राप्त झाले.

भ्रष्टाचार आणि राजकीय घोट्यांमुळे राजकीय पक्षांच्या विश्वासाहतेला हानी पोहोचली आहे, ज्यामुळे भ्रष्टाचारविरोधी आंदोलने आणि पक्षांमधील अंतर्गत लोकशाही मर्यादित आहे. २०१२ मध्ये भाजप आणि नरेंद्र मोदी यांच्या उदयाने राजकीय बदल घडवून आणला, ज्यामुळे भारतीय लोकशाहीत एका नवीन युगाची सुरुवात झाली.

भारतातील राजकीय पक्षांची उत्क्रांती

भारताच्या राजकीय परिदृश्यात गेल्या काही वर्षांमध्ये महत्त्वपूर्ण बदल घडून आले आहेत, राजकीय पक्ष तीन प्रमुख टप्प्यांमध्ये विकसित झाले आहेत: स्वातंत्र्यपूर्व काळ, १९७७ पर्यंतचा स्वातंत्र्योत्तर काळ आणि १९७७ ते २०१२ पर्यंतच्या युतीच्या राजकारणाचा कालखंड. हे टप्पे एकल-पक्षीय वर्चस्व आणि बहुपक्षीय लोकशाहीसह बहुपक्षीय क्षेत्राकडे होणारे परिवर्तन अधोरेखित करतात.

ब्रिटीश राजवटीत, भारतातील राजकीय पक्ष प्रामुख्याने स्वराज्य, सामाजिक सुधारणा आणि राष्ट्रीय एकात्मतेचा पुरस्कार करणाऱ्या चळवळी म्हणून उदयास आले. १८८५ मध्ये स्थापन झालेली इंडियन नॅशनल काँग्रेस (INC) त्यापैकी सर्वात प्रबळ होती, ज्याने स्वातंत्र्य लढ्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. हिंदू महासभा (१९१५), मुस्लिम लीग (१९०६), कम्युनिस्ट पार्टी ऑफ इंडिया (CPI, १९२५), आणि अनुसूचित जाती फेडरेशन (१९४२) यासारख्या वेगळ्या विचारसरणीसह इतर पक्षांचा उदय झाला.

स्वातंत्र्यानंतर १९७७ पर्यंत, काँग्रेस देशातील प्रमुख राजकीय शक्ती बनली आणि त्यानंतरच्या निवडणुकांमध्ये प्रचंड विजय मिळवला. तथापि, तामिळनाडूमध्ये कम्युनिस्ट पार्टी ऑफ इंडिया (CPI), भारतीय जनसंघ (१९५१), स्वतंत्र पक्ष (१९५९), आणि द्रविडीयन पक्ष (DMK, AIADMK) यासह अनेक विरोधी पक्षांनी जोर पकडण्यास सुरुवात केली. १९६७ च्या निवडणुकीत काँग्रेसला पहिला मोठा धक्का बसला, कारण अनेक राज्यांमध्ये विरोधी पक्षांनी विजय मिळवला. १९७५ पर्यंत, इंदिरा गांधींनी आणीबाणी (१९७५-१९७७) लादली, नागरी स्वातंत्र्यांवर अंकुश ठेवला आणि निवडणुका स्थगित केल्या, ज्यामुळे व्यापक विरोध झाला, जनता पक्षाची स्थापना झाली, ज्याने १९७७ च्या निवडणुकीत काँग्रेसचा पराभव केला.

१९७७ नंतरच्या काळात एकल-पक्षीय वर्चस्व कमी झाले आणि युतीच्या राजकारणाचा उदय झाला. राजकीय विचारसरणीचे विभाजन, प्रादेशिक पक्षांचा वाढता प्रभाव आणि भारतीय जनता पक्ष (भाजप) एक राष्ट्रीय शक्ती म्हणून उदयास आल्याने याला चालना मिळाली. जनता पक्षाचे सरकार (१९७७-१९८०) वैचारिक मतभेदांमुळे एकता टिकवून ठेवण्यात अयशस्वी ठरले आणि १९७० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात झालेल्या राजकीय अस्थिरतेने भारतात बहुपक्षीय शासनाचा मार्ग तयार केला.

१९८० च्या दशकात, इंदिरा गांधी आणि राजीव गांधी यांच्या नेतृत्वाखालील काँग्रेस हा प्रमुख पक्ष राहिला, परंतु पंजाब बंडखोरी आणि ऑपरेशन ब्लू स्टार (१९८४), बोफोर्स भ्रष्टाचार घोटाळा (१९८७) आणि भारतीय जनता पक्षाचा उदय यासारख्या कारणांमुळे राजकीय अस्थिरता वाढली. १९८९ च्या निवडणुकांमुळे जनादेश खंडित झाला, ज्यामुळे व्ही.पी.सिंग (१९८९-१९९०) आणि चंद्रशेखर (१९९०-१९९१) च्या नेतृत्वाखाली अल्पकालीन युती सरकारे स्थापन झाली.

१९९० च्या दशकात, काँग्रेस पक्षाने राष्ट्रीय वर्चस्व गमावले, ज्यामुळे प्रादेशिक पक्ष आणि भाजप या दोन्ही पक्षांचा उदय झाला. या काळातील महत्त्वाच्या घडामोडींमध्ये आर्थिक उदारीकरण (१९९१), रामजन्मभूमी चळवळ (१९९२), आणि समाजवादी पार्टी (SP), बहुजन समाज पार्टी (BSP), राष्ट्रीय जनता दल (RJD), आणि तेलुगु देसम पार्टी (TDP) या प्रादेशिक पक्षांचा उदय यांचा समावेश होतो.

२००० च्या दशकात, राजकीय परिदृश्य भाजपच्या बाजूने बदलत होता, कारण काँग्रेसला भ्रष्टाचार आणि आर्थिक मंदीमुळे विरोध झाला होता. गुजरातमधील आपल्या कारभारासाठी ओळखले जाणारे नरेंद्र मोदी हे भाजपचे पंतप्रधानपदाचे उमेदवार म्हणून उदयास आले, जे भारतीय राजकारणात महत्त्वपूर्ण परिवर्तनाचे संकेत देत आहेत.

भारतातील राजकीय पक्षांचा निवडणूक प्रभाव:

भारताचा निवडणूक परिदृश्य गेल्या काही वर्षांमध्ये तीन टप्प्यांसह विकसित झाला आहे: काँग्रेस युग (१९४७-१९७७), बहुपक्षीय आणि युती युग (१९७७-२०१३), आणि राष्ट्रीय आणि राज्य-स्तरीय प्रशासनाला आकार देण्यासाठी प्रादेशिक पक्षांची वाढती भूमिका.

काँग्रेसच्या काळात, भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस (INC) ने निवडणुकांवर वर्चस्व गाजवले. तथापि, काँग्रेसच्या वर्चस्वाला १९६७ नंतर तडे गेले, कारण विरोधी पक्षांनी युती करण्यास सुरुवात केली. सर्वात मोठा

धक्का १९७५ मध्ये पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांनी आणीबाणी लादला, नागरी स्वातंत्र्य आणि निवडणुका निलंबित केल्या. यामुळे १९७७ च्या निवडणुकीत भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचा पहिला मोठा पराभव झाला, ज्यामुळे भारतात बहुपक्षीय लोकशाहीची सुरुवात झाली.

बहुपक्षीय आणि युती युग (१९७७-२०१३) हे एकल-पक्षीय राजवट आणि युती सरकारच्या उदयाने वैशिष्ट्यीकृत होते. जनता पक्ष, काँग्रेस विरोधी गटांची युती, १९७७ मध्ये निवडणुका जिंकल्या पण १९८० मध्ये कोसळल्या आणि इंदिरा गांधींना सत्तेत परत येऊ दिले. १९८० च्या दशकात भारतीय जनता पक्षाच्या (भाजप) उदयाला रामजन्मभूमी आंदोलनाच्या माध्यमातून निवडणुकीचे यश मिळाले.

१९९० चे दशक एक महत्त्वपूर्ण वळण ठरले कारण कोणताही एक पक्ष बहुमत मिळवू शकला नाही, ज्यामुळे अस्थिर सरकारे निर्माण झाली. युतीच्या राजकारणाच्या उदयामुळे राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी (NDA) आणि संयुक्त पुरोगामी आघाडी (UPA) सारख्या आघाड्या तयार झाल्या. हे पक्ष अनेकदा युती सरकारमध्ये किंगमेकर बनले, त्यांच्या निवडणूक शक्तीचा वापर धोरणात्मक निर्णय आणि त्यांच्या राज्यांसाठी विशेष आर्थिक पॅकेजेससाठी वाटाघाटी करण्यासाठी करतात.

भारताचा निवडणूक परिदृश्य आणखी एका मोठ्या बदलाच्या मार्गावर आहे, ज्यामध्ये प्रबळ आव्हानकर्ता म्हणून भाजपचा उदय झाला आहे. नरेंद्र मोदी हे भाजपचे पंतप्रधानपदाचे उमेदवार म्हणून उदयास आले आणि भारताच्या राजकीय इतिहासातील एका नव्या टप्प्याचे संकेत देत आहेत.

शासन आणि धोरणनिर्मितीमध्ये राजकीय पक्षांची भूमिका:

भारतातील राजकीय पक्षांनी देशाच्या आर्थिक, सामाजिक आणि परराष्ट्र धोरणांवर प्रभाव टाकून विविध क्षेत्रांमध्ये शासन आणि धोरण तयार करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. त्यांच्या वैचारिक बांधिलकी, निवडणूक रणनीती आणि युतीची गतीशीलता यांनी भारतीय लोकसंख्येच्या विविध गरजा आणि आकांक्षा प्रतिबिंबित करून धोरणनिर्मितीचा मार्ग निर्देशित केला आहे. अनेक दशकांमध्ये, राजकीय पक्षांच्या बदलत्या प्रभावामुळे आर्थिक उदारीकरणापासून सामाजिक कल्याण कार्यक्रमांपर्यंत आणि राजनयिक उपक्रमांपर्यंत महत्त्वपूर्ण बदल घडून आले आहेत ज्यामुळे भारताची जागतिक उपस्थिती मजबूत झाली आहे.

आर्थिक धोरणांवर सत्ताधारी राजकीय पक्षांनी लक्षणीय रित्या प्रभाव टाकला आहे, वेगवेगळ्या युगांमध्ये मोठ्या बदल घडून आले आहेत. स्वातंत्र्यानंतरच्या सुरुवातीच्या वर्षात, भारताने राज्य-नेतृत्वाखालील औद्योगिकीकरण, आर्थिक नियोजन आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील वर्चस्व यावर जोर देऊन समाजवादी आर्थिक मॉडेल स्वीकारले. तथापि, १९८० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात, आर्थिक आव्हाने जसे की उच्च वित्तीय तूट, चलनवाढ आणि शोधनचे संतुलन संकट यामुळे पंतप्रधान पी.व्ही. नरसिंह राव आणि अर्थमंत्री डॉ. मनमोहन सिंग यांनी १९९१ मध्ये आर्थिक उदारीकरणाचा परिचय करून दिला. यामुळे नेहरूवादी मॉडेलपासून महत्त्वपूर्ण प्रस्थान केले आणि येत्या दशकांमध्ये भारताच्या वेगवान आर्थिक विस्ताराचा पाया रचला.

काँग्रेसच्या नेतृत्वाखालील संयुक्त पुरोगामी आघाडी (यूपीए) राजवटीत (२००४-२०१२), गरीब समर्थक धोरणांसह आर्थिक उदारीकरण संतुलित करून सर्वसमावेशक वाढ आणि सामाजिक कल्याणाकडे लक्ष केंद्रित केले. आर्थिक विषमता दूर करण्यासाठी महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा (MGNREGA), माहितीचा अधिकार (RTI) कायदा आणि राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा कायदा (NFSA) यासारखे कार्यक्रम सुरू करण्यात आले. तथापि, यूपीए सरकारला आर्थिक मंदी, आणि २G स्पेक्ट्रम आणि कोळसा खाण वाटप घोटाळ्यांसारख्या भ्रष्टाचाराच्या घोटाळ्यांबद्दलही टीकेचा सामना करावा लागला, ज्यामुळे जनतेचा विश्वास उडाला.

आर्थिक प्रशासन हा एक महत्त्वाचा निवडणूक मुद्दा बनला आहे, ज्यामुळे भाजपच्या अंतर्गत सुधारणा आणि गुंतवणुकीवर आधारित कथा उदयास आली. राजकीय पक्षांनी भारताच्या विकासाला आर्थिक, सामाजिक आणि परराष्ट्र धोरणाच्या क्षेत्रामध्ये आकार देण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे, त्यांच्या वैचारिक दृष्टिकोनाने त्यांची अंमलबजावणी आणि परिणामकारकता निश्चित केली आहे. जसजसा भारत जागतिक महासत्ता म्हणून विकसित होत आहे, तसतसे राजकीय पक्ष त्याचे शासन, धोरणे आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर प्रभाव टाकण्यात केंद्रस्थानी राहतील.

भारतीय लोकशाहीतील राजकीय पक्षांसमोरील आव्हाने:

भारतातील राजकीय पक्ष लोकशाही व्यवस्थेच्या कार्यासाठी महत्त्वपूर्ण आहेत, परंतु ते शासन, स्थिरता आणि सार्वजनिक विश्वासावर परिणाम करणारे आव्हाने देखील देतात. भ्रष्टाचार, राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण, युतीची अस्थिरता आणि अस्मितेवर आधारित राजकारण यासारख्या मुद्द्यांचा देशाच्या राजकीय परिदृश्यावर लक्षणीय परिणाम झाला आहे. राजकीय पक्ष आणि नेत्यांचा समावेश असलेल्या उच्च-स्थिती घोटाल्यांमुळे भ्रष्टाचाराने लोकशाही व्यवस्थेवरील जनतेचा विश्वास कमी केला आहे. राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण ही वाढती चिंतेची बाब आहे, अनेक खासदार आणि आमदारांवर गंभीर गुन्हेगारी प्रकरणे आहेत, ज्यामुळे प्रशासनाची गुणवत्ता ढासळत आहे.

युतीची अस्थिरता हे भारतीय लोकशाहीसमोरील आणखी एक मोठे आव्हान आहे. १९८९ पासून कोणत्याही एका पक्षाला सातत्याने संसदेत पूर्ण बहुमत न मिळाल्याने राष्ट्रीय स्तरावर युती सरकारे रूढ झाली आहेत. ही सरकारे राजकीय सर्वसमावेशकता आणि सहमती निर्माण करण्यास प्रोत्साहन देतात परंतु वारंवार पक्षीय पुनर्गठन, वैचारिक संघर्ष आणि सत्ता संघर्षांमुळे अस्थिरता आणि धोरण लकवा देखील निर्माण करतात. युती सरकारांच्या अस्थिरतेमुळे वारंवार निवडणुका आणि राजकीय अनिश्चितता, तडजोड केलेले शासन आणि आर्थिक आणि सामाजिक सुधारणांमध्ये विलंब झाला आहे.

जात, धर्म आणि प्रादेशिक भावनांवर लक्ष केंद्रित करून ओळखीच्या राजकारणाने ऐतिहासिकदृष्ट्या उपेक्षित समुदायांना सशक्त बनविण्यात भूमिका बजावली आहे परंतु विभाजन, धुवीकरण आणि व्होटबँकेचे राजकारण देखील केले आहे. भारतीय निवडणुकांमध्ये जातीचे राजकारण हे एक प्रमुख शक्ती आहे, विविध पक्षांनी विशिष्ट जाती गटांना त्यांचे मताधिक्य मजबूत करण्याचे आवाहन केले आहे. धार्मिक राजकारण हा देखील निवडणुकीच्या रणनीतींमध्ये महत्त्वाचा घटक आहे, राजकीय पक्ष धार्मिक भावनांचा वापर करून मतदारांचे समर्थन मजबूत करतात.

प्रादेशिकता आणि राज्याच्या राजकारणामुळे अधिक विकेंद्रित राजकीय संरचना निर्माण झाली आहे परंतु त्याचा परिणाम प्रादेशिक तणाव आणि विशेष दर्जाच्या मागण्यांमध्येही झाला आहे. भारतीय लोकशाहीतील राजकीय पक्षांसमोरील आव्हाने निवडणूक प्रक्रिया, राजकीय निधी आणि प्रशासनाच्या चौकटीत संरचनात्मक सुधारणांची गरज अधोरेखित करतात. उत्तरदायित्व, पारदर्शकता आणि नैतिक राजकीय नेतृत्व बळकट करणे हे राजकीय पक्षांनी शासन आणि राष्ट्रीय प्रगतीमध्ये सकारात्मक योगदान दिले पाहिजे याची खात्री करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण आहे. भारताचा लोकशाही प्रवास सुरू असताना, या आव्हानांना तोंड देणे अधिक स्थिर, सर्वसमावेशक आणि प्रभावी राजकीय व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी आवश्यक असेल.

निष्कर्ष:

राजकीय पक्षांनी भारतीय लोकशाहीला आकार देण्यामध्ये, प्रशासनावर प्रभाव टाकण्यात, धोरणाची दिशा आणि निवडणूक परिदृश्यावर महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. १९४७ ते २०१२ पर्यंत, भारताची

राजकीय रचना एका-पक्षीय वर्चस्वातून आघाडी सरकार आणि प्रादेशिक पक्षांच्या प्रभावाने वैशिष्ट्यीकृत बहु-पक्षीय प्रणालीमध्ये विकसित झाली. राजकीय पक्षांनी भारताच्या लोकशाही स्थैर्य आणि विकासांमध्ये निवडणूक लोकशाही मजबूत करून, धोरण तयार करणे, प्रादेशिक प्रतिनिधित्व व संस्थात्मक विकासात योगदान दिले आहे. तथापि, त्यांना भ्रष्टाचार, राजकीय अस्थिरता, अस्मितेवर आधारित राजकारण आणि प्रशासनाची अकार्यक्षमता यासारख्या आव्हानांचा सामना करावा लागला आहे. भ्रष्टाचार आणि घोट्यांमुळे राजकीय संस्थांवरील जनतेचा विश्वास उडाला आहे, तर युतीतील अस्थिरता व प्रशासनाच्या समस्यांमुळे धोरण कमजोर झाले आहे. अस्मितेचे राजकारण, जात, धर्म आणि प्रादेशिकता यामुळे अनेकदा सांप्रदायिक विभाजन आणि सामाजिक अशांतता निर्माण झाली आहे. नियमित निवडणुका आणि सक्रिय नागरी समाजासह भारत हा जगातील सर्वात मोठ्या आणि गतिमान लोकशाहीपैकी एक आहे. लोकशाही आणखी मजबूत करण्यासाठी, राजकीय पक्षांनी संस्थात्मक सुधारणांवर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे, लोकवादी उपायांपेक्षा विकास, शिक्षण आणि आर्थिक सुधारणांना प्राधान्य देणे, राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण कमी करणे आणि मतदार जागरूकता व सहभाग वाढवणे आवश्यक आहे.

संदर्भ:

- 1) Agrawal, P. (1999, September 1). Identity debate clouds India's elections. *Le Monde diplomatique*. Retrieved from <https://www.lemonde diplomatique.com>
- 2) Anderson, W., & Damle, S. D. (1987). *The brotherhood in saffron: The Rashtriya Swayamsevak Sangh and Hindu revivalism*. Westview Press.
- 3) Chander, P. (2001). Nature of party system in India. *Comparative Politics & International Relations*. Cosmos Bookhive, 129–134.
- 4) Chowdhuri, S. R. (2012). *Leftism in India, 1917–1947*. Archived at the Wayback Machine. Palgrave.
- 5) Gowda, M. V. Rajeev, & Sridharan, E. (2007). *The consolidation of India's democracy: The role of parties and the party system, 1947–2006*. In S. Ganguly, L. Diamond, & M. F. Plattner (Eds.), *The state of India's democracy* (pp. 3–25). Johns Hopkins University Press.
- 6) Guha, R. (2008). *India after Gandhi: The history of the world's largest democracy (Indian ed.)*. Picador.
- 7) Hansen, T. B. (1999). *The saffron wave: Democracy and Hindu nationalism in modern India*. Princeton University Press.
- 8) Jaffrelot, C. (2007). *Hindu nationalism: A reader*. Princeton University Press.
- 9) Kothari, R. (1970). *Politics in India*. Orient Longman.
- 10) Lakshminanth, M. (2012). *Public administration (9th ed.)*. Tata McGraw-Hill.
- 11) Mitra, S. K., & Singh, V. B. (1999). *Democracy and social change in India: A cross-sectional analysis of the national electorate*. Sage Publications.
- 12) Mudde, C. (2007). *Populist radical right parties in Europe*. Cambridge University Press.
- 13) Savarkar, V. D. (1989). *Hindutva*. Veer Savarkar Prakashan.
- 14) Shourie, A. (2005). *Governance and the sclerosis that has set in*. ASA Publications.
- 15) Shourie, A. (2007). *The parliamentary system: What we have made of it, what we can make of it*. Rupa & Co.
- 16) Sridharan, E. (2002). *The fragmentation of the Indian party system 1952–1999: Seven competing explanations*. In Z. Hasan (Ed.), *Parties and party politics in India* (pp. 475–503). Oxford University Press.
- 17) Sridharan, E. (2010). *The party system*. In N. G. Jayal & P. B. Mehta (Eds.), *Oxford companion to Indian politics* (pp. 117–135). Oxford University Press.
- 18) Sridharan, E., & Varshney, A. (2001). *Towards moderate pluralism: Political parties and party politics in India*. In L. Diamond & R. Gunther (Eds.), *Political parties and democracy* (pp. 206–237). Johns Hopkins University Press.
- 19) Tawa Lama-Rewal, S. (2009). *Studying elections in India: Scientific and political debates*. *South Asia Multidisciplinary Academic Journal*, 3.
- 20) Wax, E. (2008, July 24). *With Indian politics, the bad gets worse*. *The Washington Post*. Archived from the original on November 8, 2012. Retrieved May 22, 2010.